

„ПОСЛЕДНАТА“ ВОЙНА

Борислав Гаврилов

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. Голямата война от 1914 – 1918 г. разделя два века и две епохи. Помитайки милиони човешки съдби, тя разрушава надежди и илюзии и създава физическа и психологическа граница между имперското минало и света на съвременните национални държави. Епохата, която си отива, ще остане в спомените, обвита в златната пелена на романтичната носталгия.

Keywords: First World War, Europe, politic, diplomacy, war

Европейците имат лошия навик да започват всяко ново столетие от началото на модерната епоха с някакъв голям и опустошителен военен конфликт. Седемнадесетият век започва с ужасите на Тридесетгодишната война; осемнадесетият – с Войната за испанското наследство; деветнадесетият изгрява с пожарите на Наполеоновите войни, а двадесетият – с „Голямата война“, призвана да сложи край на всички войни. Двадесет и първото столетие все още е в началото си! Кой знае какво може да ни донесе? По тази причина стогодишнината от началото на Първата световна война е не само повод да си спомним, но и да се разтревожим. Всъщност никой не нарича тази война „Първа“, докато „Втората“ не се стоварва върху изтерзана Европа през 1939 г. Кое то ни кара да се запитаме – защо всъщност изучаваме историята на войните? Защото, и това е особено важно в контекста на настоящата криза, световните войни от предходното столетие ни дават два много важни урока: Първата ни учи никога да не прибързваме със започването на конфликт; Втората – никога да не се огъваме пред наглостта! Всеки път, когато се изправим пред криза, тези два урока ще ни помогнат да направим трудния избор дали да бъдем внимателни и да потърсим компромис, за да не повторим грешките от лятото на 1914 г., или да бъдем твърди и своевременно да спрем „нахалника“, за да не повторим грешките от 1939 г. Казват, че в най-трудните моменти на тринадесетдневната криза около съветските ракети в Куба, когато светът е на прага на ядрена война, Джон Кенеди държал на бюрото си в Овалния кабинет единствено книгата на Барбара Тъхман “The Guns of August”¹⁾, с нейния спиращ дъха анализ на поредицата от фатални грешки и прибързани решения, взети в жежката атмосфера на юли и август 1914 г., когато Европа се свлича в пропастта на войната.

В онова далечно лято от началото на предходното столетие всички очаквали военните да си пуснат малко кръв, но никой не предвиждал идването на гигантската социална катастрофа. В дните на Метерних държавниците се страхували, че войните могат да предизвикат революция. През 1914 г. те са убедени, че войната е призвана да реши техните социални и политически проблеми. „Това ще бъде последната война“ е рефренът, повтарян от повечето политици в европейските столици. В името на това във Франция се ражда „свещеният съюз на нацията“, а в Германия кайзер Вилхелм II може гордо да заяви: „Вече не виждам партии, виждам само германци“. Всички смятат, че идващата война ще се вмести в рамките на съществуващата система, така както се вменстват в нея войните от 1866 и 1870 г. Кратки (активните военни действия в хода и на двете продължават не повече от два месеца) и ограничени като район на действие, те са последвани от стабилизиране на валутите, облекчаване на търговията и укрепване на конституционното управление. От новата война сега се очаква да протече по същия контролиран и предвидим начин. В най-тривиалната си форма този възглед е формулиран от английския външен министър Едуард Грей, който заявява пред Камарата на общините на 3 август 1914 г.: „Ако ние се ангажираме във войната, ще пострадаме съвсем малко повече, отколкото, ако останем настрана“. Десет години и десет милиона жертви по-късно в спомените си за тази дата Грей ще напише: „Денят, в който много светлини в Европа угаснаха, за да не се запалят никога повече“⁽²⁾.

Голямата война от 1914 – 1918 г. разделя два века и две епохи. Помитайки милиони човешки съдби, тя разрушава надежди и илюзии и създава физическа и психологическа граница между имперското минало и света на съвременните национални държави. Епохата, която си отива, ще остане в спомените, обвита в златната пелена на романтичната носталгия.

Причините за Първата световна война отдавна са описани, анализирани, дебатирани, оспорени и ревизирани. От едната страна са левите (формулирани всъщност от Ленин) тези, че войната е плод на империалистическите амбиции и колониалните съперничества, които поставят германската *Weltpolitik* в челен сблъсък с френските и най-вече английските интереси, като борбата за нови пазари и ресурси фактически трансформира икономическото съперничество във военно. При един по-внимателен анализ обаче тази теза не издържа. На практика, германската „Световна политика“ ангажира Германия извън Европа, а глобализацията на европейската икономика, която през първото десетилетие на XX в. достига ниво, което ще бъде повторено едва в наши дни, се опира не на враждебността, а на мира. Банкерите и индустриалците (срещу които и днес леви коментатори с лекота сипят обвинения) са последните, които искат война. Преобладаващото желание на европейския капитал в онези години е за мир и продължаваща глобализация. Между 1871 и 1914 г. Европа с малки изключения не познава ужасите на войната. Единният златен

стандарт на валутите и възможностите за свободно пътуване създават уникално усещане за сигурност и комфорт, осветено от декадентската красота на стила либърти. Не някой друг, а именно банкерът лорд Ротшилд увещава издателите на *Times* да смекчат войнствения тон на своите статии, а гуверньорът на Bank of England „със сълзи на очи“ моли либералния член на кабинета Лойд Джордж да не вкарва Великобритания във войната.

Онова, което оцелява от лявата версия за причините за войната, е един малък, но много важен елемент: изправени пред вътрешни проблеми и социално недоволство, управляващите в тогавашна Европа (и това е валидно за всички – от Париж и Лондон, през Виена и Берлин, до Санкт Петербург) преценяват, че една война ще бъде най-доброто средство за преодоляване на вътрешните различия. Навсякъде, дори и във Франция, където тогава разделението е най-дълбоко, това се оказва вярно и класовите различия се стопяват в нажежения тиган на национализма и милитаристката риторика. Всички европейски сили допринасят за нарастването на напрежението в десетилетието, предхождащо 1914 г. Изглежда, най-права ще се окаже споменатата Барбара Тъхман, която в своята книга „Походът на лудостта“ (“The March of Folly”³) посочва, че войната става неизбежна, тъй като всички са оплетени в лепкавата паяжина на договори, съюзи и мобилизационни планове, които ангажират толкова много хора, че веднъж завъртяно, колелото не може вече да спре. Когато на 4 август 1914 г. дългият „Бисмарков мир“ завършва, политическата система на договорните гаранции е оплела всички участници на сцената на европейската дипломация. Така „походът на лудостта“ изведнъж се превръща в „парад на глупците“, със и без корони, взимащи хазартни решения и играещи си със съдбите на милиони. Казано с други думи – всичко отново е твърде лично. Разбира се, дълбоките причини за войната биха могли да бъдат разбрани най-добре в рамките на класическата теория на играта, при която всеки играещ се стреми максимално да защитава своите интереси. Трагедията е в това, че през лятото на 1914 г. тази игра се играе от ужасно калпави играчи. Централна тук е фигурата на германския кайзер Вилхелм II, комплексирани от недъга си, измъчван от ревнива завист към своя (вече мъртъв) чичо Едуард VII и чувство на горделиво превъзходство над двамата си братовчеди – английския крал Джордж V и руския император Николай II (което ясно личи от обемистата им кореспонденция, събрана в три тома и сполучливо озаглавена „От Вили до Ники“), твърдо решен да действа „като истински тевтонски воин“. Тази маниакална убеденост личи в един шокиращ разговор между кайзера и водещия германски индустриалец Густав Круп от средата на юли 1914 г., когато като робот кайзерът няколко пъти повтаря фразата: „Този път няма да отстъпя“! Във Виена шефът на генералния щаб на австрийската имперска армия Конрад фон Хьотцендорф гледа с радост на задаващата се война и се надява на бързи военни успехи и слава, които биха помогнали на... любовната му афера

с Джина фон Ренингхаус – съпруга на бирения магнат Херман фон Ренингхаус. В разпаленото въображение (изглежда странно, но в тези напрегнати дни той намира време да пише ежедневно любовни писма, някои от тях от по 60 страници) на този, инак способен, военен стратег успехите на бойното поле са единственото средство, което би накарало 28 години по-младата виенска красавица да се разведе и да склони на брак (това всъщност се случва, но едва ли оправдава неговото поведение). В същото време от другата страна на Канала Лойд Джордж войнствено призовава към мобилизацията на един милион мъже, опасявайки се, че Великобритания ще изглежда „несериозно“ в очите на европейците. Дори инак хладнокръвният и малко флегматичен британски премиер Хърбърт Аскуит изглежда безнадеждно неадекватен, за което по-късно ще плати ужасна цена, когато най-големият му син Реймънд намира смъртта си на бойното поле при Сома.

Всички са обхванати от някакъв налудничав военен оптимизъм, забравяйки за основния, но много опасен недостатък на милитаристичното мислене, което винаги гледа на предстоящата война като повторение на предишната. Какво, за Бога, би могло да ни се случи? Та нали предходното столетие бе изпълнено с войни, повечето от които оставят само малки драскотини и горди спомени за войнска доблест! Войната, за която всички смътно си спомнят (Френско-пруската от 1870 – 71), е отдалечена почти на половин столетие и макар оставила дълбок отпечатък в душите на французите, не се отразява катастрофално на самата Европа. За германците една нова война би изглеждала, повече или по-малко, като повторение на тази от 1870 г., когато за два месеца успяват да поставят на колене империята на Наполеон III; за французите, надеждата е, че сега, с помощта на англичаните, войната няма да свърши като тази през 1870 г.; за англичаните, които не са воювали на Континента от един век, предстоящият сблъсък се провижда като някаква модернизирана версия на 1814 г. – континентална война, която ще бъде спечелена с решителната намеса на професионалната английска армия (те са единствените, които все още разчитат на едва 260 000-ата си професионална армия, докато останалите имат многомилionни наборни армии); руснаците, които отново са изненадани в средата на „машабна“ програма за военна реформа, смятат, че нищо не би било по-лошо от това да останат само пасивни наблюдатели!

Най-голямата трагедия в тази объркана ситуация е, че основната цел на всички е да не изглеждат слаби. Не да победят, защото всички (освен някои най-крайни германски милитаристи от типа на генерал Фридрих фон Бернарди) знаят, че не могат, но да не изглеждат като губещи. През 1914 г. войната е приветствана като нещо необходимо, което да върне чистотата и фокуса на европейската цивилизация след декадентските години на „Belle Époque“. В своя заключителен разказ за приключенията на Шерлок Холмс, озаглавен „Прощалният поклон“ и ситуиран именно в лятото на 1914 г., Артър Конан

Дойл слага следните думи в устата на своя герой: „Задава се страхотна буря, Уотсън, и много от нас ще бъдат отнесени от нея. Но това е буря, изпратена ни от Бог и когато тя отmine, светът ще бъде по-чист, по-хубав и по-силен!“⁽⁴⁾.

При все това, мащабите и внезапността на катастрофата стъписват всички наблюдатели. Войната започва на 4 август и до 29 август само убитите французи са 260 000! От другата страна на фронта положението е същото. Един германски лейтенант, който вдига своята рота в атака срещу френските позиции в Лотарингия, с ужас забелязва, че само след минута до него е останал само ротният тръбач. Цялата рота е анихилирана при първия контакт и скоро на всички става ясно, че тази война няма да е като предишните. При Ватерлоо един добре обучен пехотинец може да произведе три изстрела в минута. При Вердюн новите оръжия, най-вече картечницата „Максим“, която изстрелва феноменалните 600 изстрела в минута, създават на бойното поле една истинска „зона на смъртта“, в която всеки пехотинец е прерязван буквално наполовина от унищожителния огън. Западният фронт е най-голямото и най-ужасяващото позиционно противопоставяне във военната история. Цели 760 километра, от Ламанша до швейцарската граница, по 10 000 бойци на километър и три отбранителни линии в дълбочина, опасани с бодлива тел и бетонни бункери, той изгражда защитна стена, която може да бъде атакувана само с фронтални пехотни атаки, при които атакуващите тичат срещу картечните гнезда на отбраняващите се. На теория тези атаки са подготвени от масирани артилерийски баражи, но до 1916 г. артилерията е толкова слаба, че единственото, което те постигат, са малки поражения върху телените заграждения на противника. Само за един ден, през 1916 г., по време на английските атаки срещу германските позиции при Сом, 50 000 англичани стават жертва на директния картечен огън, без при това да напреднат нито една педя! Всъщност целият фронт, който поглъща живота на три и половина милиона бойци, се премества само с няколко километра за три години! В своята кървава жътва войната е сяпа, покосвайки с еднакво безразличие и онези, които я подкрепят, и онези, които са против нея: синът на Ръдиард Киплинг – Джон, загива на Западния фронт през 1815 г.; синът на Оскар Уайлд – Сирил, пак там, девет месеца по-късно, синът на генерал Ерик Лудендорф – също.

Ужасяващото количество на жертвите прави все по-необходимо търсенето на кауза, която да ги оправдае в очите на стъписаните общества. Едва след трагедията на първите големи сражения в Англия започват да говорят, че това е „войната, която ще сложи край на всички войни“ – война в името на либералните свободи срещу мрачните сили на авторитаризма и милитаризма. В Германия разрастващата се касапница вече не е война за френски територии, а война за спасяване на органичната германска *Kultur* от космополитната и френска *civilisation*. Всяка зима се предприемат нови стратегически преоценки и всяко лято се провалят нови мащабни офанзиви; като в същото време

числото на загубите нараства, което прави още по-трудно приключването на конфликта без никакви сериозни завоевания, които да послужат за оправдание на жертвите. След ужасите на „месомелачката“ при Вердюн и планините от жертви при Сом, след газовите атаки при Ипр и паниката, породена от „подводната война“, противопоставящите се лидери – военни и цивилни – се оказват в положението на шекспировия Макбът: „Така далеч нагазил съм в реката кръв, че веч обратният ми път не е по-кратък от пътя, който чака ме нататък“.

Днес, сто години след онези съдбовни дни, отново бихме могли да си зададем въпроса – можеше ли всичко да бъде инак? Не само войната, а съдбата на цяла Европа и на целия свят. Какво би станало, ако на онова дълго заседание на английския кабинет на 3 август онези, които настояват Великобритания да остане неутрална, бяха надделели? Една от възможностите е – Европа, бързо смазана от германския милитаризъм. Друга – избухването на нова революция във Франция. Трета – и тя е най-вероятна – в края на 1914 г. отново да се стигне до същата ситуация: бърз и кървав сблъсък, взаимна парализа и търсене на изход и мир в стила на деветнадесетото столетие. Едва ли обаче може да си представим по-лош сценарий от онзи, който всъщност се реализира през 1918 г.: Великобритания и Франция – деморализирани и изтощени; Германия – унижена, озлобена и реваншистка; Австро-Унгария – разделена на няколко национални държави с причудливи граници и недоволни малцинства; Русия – лишена от възможност за либерални реформи и оставена в ръцете на болшевиките. Наистина, какво по-лошо начало за новото столетие от това?

Обратно на широко разпространеното убеждение историята не предлага уроци, тъй като калейдоскопът на множеството обстоятелства и фактори, които изграждат нейната тъкан, винаги е уникален и неповторим. За сметка на това животът непрекъснато ни предлага своите поуки. Разбира се, урокът е нещо сложно и многопланово, докато поуката винаги е проста и съвсем конкретна. Най-важната поука, която може да извлечем от Първата световна война, е, че войните, по думите на Ейбрахам Линкълн, казани за Американската гражданска война, винаги са непредвидими. Те продуцират резултати, които едва ли бихме могли да си представим, когато ги започваме. Вън от сложните спорове дали са справедливи, или не, дали са оправдани, или не, войните си остават войни – отлични за разрушаване на нещата, които трябва да бъдат разрушени, но безполезни за всичко останало.

Трудно и безполезно е да се опитваме да фиксираме с точност кога една историческа епоха сменя друга. Но самата ни човешка същност винаги е готова да приеме, че има такива моменти, твърде кратки, за да бъдат доловени, когато историята прави своите големи поврати. Вечерта на 25 юли 1914 г. руският балет закрива своя фантастичен сезон с двойното представление на Щраусовия „Йосиф“ и „Петрушка“ на Стравински. В същия час, в същата

вечер, в Белград сръбският отговор на австрийския ултиматум е отхвърлен от австрийския посланик, който скъсва дипломатически отношения и напуска страната. Времето на мира вече се отмерва с часове – същите, които отмерват и залеза на Стара Европа.

БЕЛЕЖКИ

1. Tuchman, B. The Guns of August. New York: The Macmillan Company, 1962.
2. Viscount Grey, Twenty Five Years, 1892 – 1916. London, 1925, p. 20.
3. Tuchman, B., The March of Folly: From Troy to Vietnam. London, 1984.
4. Arthur Conan Doyle, His Last Bow: Some Reminiscences of Sherlock Holmes. London, 1917. Книгата включва седем разказа за Шерлок Холмс, публикувани в периода 1908 – 1913 г.

THE WAR TO END ALL WARS

Abstract. The Great War of 1914 – 1918 marks the division not only of two centuries but of two epochs. Destroying millions of lives, the war destroys the hopes and illusions and creates a physical and psychological boundary between the imperial past and the world of modern national states.

✉ **Prof. Borislav Gavrilov**
Faculty of History
University of Sofia
15, Tzar Osvoboditel Blvd.
1504 Sofia, Bulgaria
E-mail: bgavrilov@abv.bg